

MISCELLANEA

Kövecsi-Oláh Péter

Az 1960-as törökországi puccs a korabeli magyar diplomáciai források fényében

A röviden csak „május 27-i puccs”-nak (*27 Mayıs darbesi*) nevezett, 1960-ban bekövetkezett eseménysorozat jelentős mérföldkönek bizonyult az 1945 utáni török történelemben. A katonaság politikai hatalomátvételének megjelölésére egyébként több kifejezés is használatban van. A beavatkozást megalapozottnak gondolók hagyományosan elsősorban az *ihtilal*¹ szót használják. Egyéb mértékadó vélemények szerint ugyanakkor a *müdahele* és a *hareket*² megnevezés a leginkább kifejező.³

1960. április 28-án az egyetemi ifjúság által szervezett tüntetések jelezték a Demokrata Párt országlásának végét. Az Isztambuli Egyetemen összegyűlt hallgatók Menderes, a „diktátor” lemondását követelték. Az események hamar véres fordulatot vettek. Amikor a város egyik központi részén – Beyazıtban – a rendőrök éles lőszerezrel próbálták kordában tartani a tömeget, 16-an megsebesültek, két diák pedig életét vesztette. Másnap statáriumot vezettek be, de az ankarai egyetemi tüntetéseket így sem sikerült megakadályozni, sőt két nap múlva már a sajtótermékek megjelenését és a gyülekezési jogot is felfüggesztették. Az ország fővárosában haláleset nem történt ugyan, de a sok sérült miatt április 29. a köznyelvben mégis „véres péntek”-ként maradt meg.⁴

A magyar források szerint „sok év óta tartó elnyomás és elégedetlenség robbant ki és terjedt el az ország különböző részein”, amely még az akkor ellenzékben lévő CHP-t is meglepte.⁵ A gazdasági okok mellett – 1938 és 1958 között az élelmiszerárak kilencszeresére emelkedtek, míg a nominálbérek csak duplázódtak⁶ –

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.131>.

¹ Jelentése ’felkelés, korrekció’.

² Ezek jelentése ’beavatkozás, közbelépés’, illetve ’megmozdulás, akció’.

³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul, 2017, 364.

⁴ Sinan Meydan, *İftiralar ve gerçekler 27 Mayıs*. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/iftiralar-ve-gercekler-27-mayis-4937663/> (2020. január 13.).

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 33/1/szig. titk./1960. Tárgy: Törökországi események. İstanbul, 1960. május 12. A történésekkor az ankarai magyar követ Dr. Felkai Dénes, az isztambuli főkonzul Révész Gyula volt.

⁶ A török nemzeti jövedelem háromnegyede ekkoriban a mezőgazdaságból származott. Ebben a szektorban dolgozott a legtöbb ember is, bár az ipari munkásság száma is jelentősen emelkedett az 1950-es években. Míg 1949-ben mintegy 223 ezren, addig 1958-ban már több mint 670 ezren éltek az ipari termelésből. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig. t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

a külpolitikai mozgástér is szűkössé kezdett válni. A Hruscsov által Adnan Menderes⁷ kormányfőnek küldött moszkvai meghívás pedig külpolitikai szempontból zavarta össze a sorokat, hiszen a Demokrata Pártot sokan éppen azzal vádolták, hogy markáns antikommunizmusával – egy 1951-ben elfogadott törvény szerint a kommunista párttagságért akár halálbüntetés is kiszabható volt⁸ – egyoldalúvá tette a török külpolitikát. A Menderes-kormányok idején Ankara összesen mintegy 13 milliárd amerikai dollárnyi kölcsönt és segílyt kapott, amelynek kétharmadát katonai célokra költötte. 1952-ben tagja lett a NATO-nak, 1954-ben katonai és gazdasági együttműködést kötött a Nyugat-barát Pakisztánnal, egy évre rá alapító tagja lett a Bagdadi Paktum néven ismertté vált nyugati védelmi szövetségnek, majd a CENTO-nak. 1959 szeptemberében az ország különböző amerikai rakétatámaszpontok létesítéséhez is hozzájárult.⁹

Az is igaz ugyanakkor, hogy a Washington felé való közeledés – amelynek legfőbb oka a Szovjetunió Ankarát aggasztó, agresszív, adott esetben területi változásokat is követelő retorikája volt – már 1950 előtt elkezdődött. A Marshall-segélyben való részvétel, valamint az 1948-ban az Egyesült Államokkal kötött segítségnyújtási egyezmény lehetővé tette Washington számára, hogy török haditámaszpontokat használjanak (nagyjából 15 000 amerikai katona állomásozott az országban 1960 táján), és hogy megkezdődjék a török tisztikar tengerentúli kiképzése.¹⁰

⁷ Adnan Menderes (1899–1961): Török politikus, jogász. A nyugat-törökországi Aydınban látta meg a napvilágot. Az első világháborúban tartalékos tiszt volt. Az izmiri görög partraszálláskor ellenállási mozgalmat szervezett (Ayyıldız), majd csatlakozott a függetlenségi háborúhoz. 1923 után visszatért szülővárosába, ahol 1930-ig földbirtokaival foglalkozott. 1931-ben választották először a Török Nagy Nemzetgyűlés képviselőjévé, jogi tanulmányait is ezután fejezte be. 1945-ig tagja a Köztársasági Néppártnak. A földreformmal kapcsolatos nézetei miatt eltávolodik a párt elképzeléseitől. 1946-ban negyedmagával megalapítja a Demokrata Pártot, melynek vezetésében Celal Bayar, Refik Koraltan és M. Fuad Köprülü mellett ő is helyet foglalt. Az 1950-es választásokon a szavazatok 53%-át elnyerő párt Celal Bayar javasolta köztársasági elnöknek, aki Adnan Menderest bízta meg kormányalakítással. Ebben a funkciójában összesen öt választáson győzedelmeskedett, és csaknem napra pontosan egy évtizeden át ő volt egyszemélyben a miniszterelnök és a kormánypárt elnöke. Nevéhez fűződik a gazdaságban az állami kontroll (etatizmus) enyhítése és ezzel párhuzamosan a magánszektor támogatása. Külpolitikai szempontból a Menderes-éra hozta el Törökország számára a NATO-tagságot, valamint a nyugati szövetségi rendszerbe való teljes integrálódást. 1960. május 27-én egy, a katonaságon belüli tisztí kör puccsot hajtott végre, amelynek keretében többek között őt is letartóztatták. Az ellene megkezdett tárgyalássorozat után 1961. szeptember 17-én kivégezték. Ld. Şaban Sitembölükbaşı, Menderes, Adnan. <https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig.t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 006790. számú ügyirat. Istanbul, 1960. november 6.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig.t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

Az 1960. májusi puccs előtt a kormány csaknem egy hónapig azon dolgozott, hogy úrrá legyen a belpolitikai válságon, ám egy hadseregen belüli klikk végül cselekedett, és rákényszerítette akaratát a politikumra. Tette mindezt úgy, hogy a vezérkari főnök, Rüştü Erdelhun erősen ellenezte az akciót. Ebből kifolyólag ő volt az első, akit letartóztattak, majd a későbbi perek folyamán halálra ítélték.¹¹

A katonaság politikai szerepvállalása önmagában nem újszerű a török történelemben, ám a május 27-e után a politikai élet ellenőrzésére létrejött, Cemal Gürsel¹² vezette, 38 tisztet tömörítő Nemzeti Egység Bizottsága (*Millî Birlik Komitesi, MBK*) több évtizedre megkérdőjelezhetetlenné tette a hadsereg politikára gyakorolt hatását. Gürsel ideiglenesen köztársasági elnök és a minisztertanács elnöke is volt egy személyben. A korabeli feljegyzésekből kiderül, hogy minden ellentétes híresztelés ellenére sem lehetett sokáig tudni, hogy a katonai vezetők meddig tartják majd kézben a végrehajtó hatalmat, illetve hogy át akarják-e azt egyáltalán adni a civileknek. Felröppentek továbbá találgatások arra vonatkozólag, hogy az Egyesült Államoktól kialakult „függőség”-et mennyire váltja majd fel, felváltja-e a „nagyobb függetlenségre való törekvés”.¹³ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szocialista blokk, így Magyarország is abban volt érdekelt, hogy az Amerika-barát NATO-tag Törökországban olyan politikai garnitúra kerüljön hatalomra, mely hajlandó és képes hidat építeni az arab világ és a harmadik utat képviselő államok, valamint ezáltal a Szovjetunió felé. A térség egyéb államainak képviselőitől szerzett információk azonban hamar

¹¹ Rüştü Erdelhun (1894–1983): Teljes nevén Mustafa Rüştü Erdelhun. Edirnei születésű török katonatiszt. Felmenői romániai származásúak. 1914-ben végezte el a katonai iskolát, az első világháborúban több fronton is szolgált. 1921-ben Izmirből indulva csatlakozott a függetlenségi háborúhoz. 1926-ban fejezte be a Katonai Akadémiát, majd különböző funkciókban szolgált a hadsereget. Karrierje 1945 után sem tört meg. 1956-ban a 2. hadsereg és a szárazföldi erők parancsnokává nevezték ki. 1958. augusztus 23-tól 1960. június 3-ig vezérkari főnök. 1960. május 27-én a puccsisták letartóztatták, majd kényszernyugdíjazták. Halálbüntetését először életfogytiglanra mérsékeltek, majd 1964-ben végleg szabadlábra helyezték. Ld. <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RustuErdelhun> (2020. október 26.).

¹² Cemal Gürsel (1895–1966): Török katonatiszt, a Török Köztársaság negyedik köztársasági elnöke. Erzurumi születésű. Az első világháború során harcolt Gallipolinál és Palesztinában. Az 1918-as fegyverszünet után a britek fogságába esett, majd egy évet egyiptomi fogságban töltött. 1920-ban csatlakozott Musztafa Kemálhoz, és részt vett szinte az összes jelentős anatóliai katonai akcióban. Katonai pályájának csúcsára 1958-ban ért, amikor is a szárazföldi erők parancsnokává nevezték ki. A Demokrata Párt kormányával szembeni véleményének hangoztatása után 1960. május 3-án kötelező szabadságra küldték, aminek következtében Izmirbe utazott. Itt kérték fel a május 27-i puccs résztvevőit, hogy álljon a katonai felkelés élére. 1960. május 27. és 1961. január 10. között államelnök, miniszterelnök és a fegyveres erők főparancsnoka volt. 1961. október 26-án a Török Nagy Nemzetgyűlés az ország negyedik köztársasági elnökévé választotta (más jelölt nem volt). Betegsége miatt ezt a pozíciót 1966. március 28-áig töltötte be. Élete hátralevő néhány hónapját kórházban töltötte. Ld. Atilla Çetin, Gürsel, Cemal. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gursel-cemal>.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 37/1/szig. titk./1960. Tárgy: Törökországi események. Istanbul, 1960. június 7.

lehűtötték a kedélyeket, hiszen például az egyiptomi források azt erősítették meg, hogy Törökország NATO-tagsága lehetetlenné teszi azt, hogy Ankara közeledjék az arab országok felé, sőt anyagi támogatást kap az arab országok elleni tevékenységért.¹⁴

A külpolitikai vonatkozások áttekintése előtt érdemes röviden megvizsgálni a korszak belpolitikai légkörét. Ehhez szolgálnak támaszul az 1960 novemberében írt feljegyzések, amelyek elsősorban a törökországi belpolitikával foglalkoztak. Az MBK csaknem fél év alatt képtelen volt a politikát a megfelelő mederbe terelni, ráadásul már a Menderes-kormány elleni per (úgynevezett *yassiadai per*¹⁵) jelentőségét is igyekeztek csökkenteni. Annál is inkább, mert a per során felmerülő bűncselekmények jelentős része az ellenkező hatást váltotta ki a közvéleményben. A „kutyaügy” például arról szólt, hogy Celal Bayar köztársasági elnök állítólag arra kötelezte az állatkertet, hogy megvegye tőle azt a kutyát, amelyet ő az afgán királytól kapott ajándékba. A parlament elnökét, Refik Koraltant pedig a devizatörvények megsértésével vádolták, azt állítván, hogy beteg feleségének gondozása ürügyén alkalmazásba vett egy német nővért, bizonyos Barbara Kutzkét. A nő szolgálataiért (és a feleségének szükséges gyógyszerért) pedig a török líra védelmére hozott törvényt megszegve, devizában fizetett. Ezt az esetet nevezte el a korabeli közvélemény „Barbara-ügy”-nek.¹⁶

A per jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a kormány vezető politikusait és a köztársasági elnököt azért fajsúlyos kérdésekben is bíróság elé állították. Ilyen volt például az 1955. szeptember 6-án és 7-én végbement, az országban élő ortodox lakosságot célzó pogromok esete is.¹⁷ A véres eseménysorozatba torkolló tüntetéseket – melyek során templomok borultak lángba, és meglehetősen nagy anyagi károk keletkeztek – a vádirat szerint „török állampolgárságú rúmok¹⁸ javainak megsemmisítése céljából” a felső vezetés és az államfő szervezte és irányította. Bizonyítékként többek között azt hozták fel a vádlottak ellen, hogy

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 18/szig.titk./1960. Tárgy: Az egyiptomi főkonzul látogatása. Istanbul, 1960. június 13.

¹⁵ Yasslada sziget a Márvány-tengeren, amely sokáig a török haditengerészet bázisaként szolgált. A szigetet 2013-ban Demokrácia és Szabadságok (*Demokrasi ve Özgürlükler*) szigetének nevezték át.

¹⁶ William Hale, *Turkish Politics and the Military*. New York, 2003, 127–128.

¹⁷ A törökországi ortodoxok elleni hangulatkeltés időzítése nem véletlen. 1955 tavaszán jött létre ugyanis az EOKA nevű szervezet, amely Ciprus függetlenségét fegyverrel kívánta kivívni a britekkel szemben, hogy aztán a szigetet egyesítse Görögországgal (*enózis*). A törökországi események közvetlen kiváltó oka egy hír volt, miszerint Atatürk Thesszalonikiben található szülőházára valakik bombát dobtak. Az esetről később kiderült, hogy feltehetőleg török titkosszolgálati akció volt.

¹⁸ A rúm elnevezés vagy az Oszmán Birodalmon belül élő, görögkeleti vallású alattvalókat, vagy pedig az oszmánok érkezése és államalapítása előtt bizánci területen élőket jelöli a török nyelvben.

az incidensekben érintett csoportok egy időben jelentek meg különböző, egymástól messze lévő városokban (főleg Isztambulban és Izmirben, ahol jelentős görög kisebbség élt), és célirányosan, botokkal, csákányokkal és baltákkal felszerelve támadtak az ortodoxok (rúmok) által lakott városrészekre.¹⁹

Szintén súlyosan esett a latba az a vád, amely Bayarral és Menderesszel együtt mintegy hatvan embert gyanúsított egy İnönü elleni merénylet kidolgozásával.²⁰

Nem segítette a rendezést az sem, hogy 147 egyetemi tanárt elbocsátottak, elidegenítve ezzel sok értelmiségit.²¹ Az 1960. november 1-jei jelentés kitér Alparslan Türkeş,²² a Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) vezetőjének a Bizottságban betöltött megosztó szerepére is, vagyis arra, hogy nemcsak a hadseregen belül voltak támogatói és ellenzői a puccsnak, de az azt végrehajtó klikk sem volt teljesen egységes. Türkeş Gürsel mögött a „szürke eminenciás” szerepét volt hivatott betölteni, aki ráadásul – amerikai kiképzésének köszönhetően – angolul is jól beszélt.²³ A Gürselhez közel álló Türkeş bizalmi pozíciót, az MBK *de facto* miniszterelnöki tisztségét (*başbakanlık müsteşarı*) töltötte be. Csak-hogy nyilvános megnyilvánulásai oda vezettek, hogy a korabeli sajtó az egyiptomi Gamal Abden-Nasszerhez (1918–1970) kezdte hasonlítani. Az 1952-es egyiptomi puccsot követően Nasszer volt az, aki a hatalmat átvevő Muhammed

¹⁹ *Yüksek Adalet Divanı kararları. Yassıada 1960–1961. II. bölüm. 6/7 Eylül olayları davası kararı gerekçesi.* 22. A teljes peranyagot ld. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2678> (2020. április 29.).

²⁰ *Yüksek Adalet Divanı kararları. Yassıada 1960–1961. V. bölüm. Topkapı olayları davası kararı gerekçesi.* 1.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 37/5/szig. titkos/1960. Tárgy: Törökországi események. Istanbul, 1960. november 1.

²² Alparslan Türkeş (1917–1997): Ciprusi születésű török katonatiszt, politikus. Katonai tanulmányait 1938-ban fejezte be Isztambulban. A történelemről és a politikáról vallott nézeteire elsősorban Ziya Gökalp és Nihal Atsız munkái voltak nagy hatással. 1944-ben az ún. „turanista” perben elítélték, és több mint 9 hónapos szabadságvesztéssel sújtották. Szabadulása után visszatért a hadseregbe, majd 1955-ben elvégezte a Katonai Akadémiát. 1955 és 1957 között Washingtonban, majd 1959-ben Berlinben kapott hazája NATO-képviselővel kapcsolatos megbízatásokat. Az 1960. május 27-i események során hamar ismertté vált a neve, és bekerült a Nemzeti Egység Bizottságába, ahonnan a november 13-i döntés értelmében 13 társával együtt végül kizárták. Türkeşt Indiába, a török külképviseletre „száműzték”, ahonnan 1963-ban tért haza. 1965-ben több, az MBK-ból kizárt társával együtt Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi néven új pártot alapított, amelynek haláláig vezetője is maradt. Türkeş és pártja elsősorban a nacionalista erőket kívánta összefogni. Az 1970-es években a miniszterelnök-helyettesi tisztségig is eljutott. Az 1980-as puccsot követően letartóztatták. Több mint 4 év után, 1985-ben kegyelemben részesült, elkerülve ezzel a halálbüntetést. A politikai élet 1987-es újjáéledése után ismét kézbe vette pártja irányítását, és 1991-ben Yozgat képviselőjeként újra bejutott a parlamentbe. Ezt a sikert 1993-ban már nem tudta megismételni, pártja ugyanis akkor nem került be a nemzetgyűlésbe. Ld. Atilla Çetin, Alparslan Türkeş. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkes-alparslan> (2020. január 15.).

²³ Ferit Salim Sanlı, 13 Kasım 1960 tasfiyesine giden süreçte Alparslan Türkeş ve Millî Birlik Komitesi içinde ihtilaf. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14/27 (Bahar 2018) 215.

Nedzsib helyébe lépett, hogy utána kiépítse az úgynevezett „el nem kötelezett”-ek mozgalmát, és végleg felszámolja a britek egyiptomi jelenlétét.²⁴

Türkeş és a mögötte álló, főleg fiatal tisztek kevésbé akarták ismét a civilek kezébe adni a politikai hatalmat, ellenszenvvel tekintettek a „terméketlen pártcsatározás”-okra (*kısır parti çatışmaları*) és különösen a CHP-re. Ez az elképzelés ütközött Gürsel és Cemal Madanoğlu felfogásával, miszerint az egyensúly helyrebillentésének elengedhetetlen feltétele a civilek hatalomgyakorlása, ami nagy eséllyel İnönü és a CHP hatalomba való visszatérését is jelenthette volna.²⁵ A megosztottság eredményeként 1960. november 13-án tizennégy embert – Türkeş és szimpatizánsait – kizártak a Bizottságból, lecsendesítve a nyugati aggályokat, amelyek veszélyt láttak a fiatal tiszt tevékenységében. A tagok többségét nyugdíjazták. Ferit Salim Sanlı szavaival élve a „doktriner török nacionalizmus” számára ez jelentette azt a lehetőséget, amelynek eredményeként politikai párttá formálódhatott Türkeş és köre,²⁶ hiszen 1965-ben ebből a körből – Rifat Baykal, Mustafa Kaplan és a régi MBK-tagok részvételével – létrejött a CKMP. A tisztogatás azonban még így sem hozta meg a gyors áttörést, hiszen a puccs utáni első választásra egészen 1961 októberéig kellett várni. A CHP győzelmét hozó voksolás azonban továbbra sem tudott stabil kormányzatot létrehozni.²⁷ A politikai bizonytalanság pedig a hadsereg körein belül erősítette azokat a nézeteket, amelyek szerint a május 27-i akció nem érte el célját, és a civil kormányokat még nem szabad a hatalom közelébe engedni. Ez az elképzelés az MGK körein kívül elsősorban a hadsereg berkein belül befolyásos és tehetséges tiszt, Talat Aydemir (1917–1964) körül kristályosodott ki. Aydemir már az 1950-es évek végén puccsot tervezett Menderesék ellen, ám mivel a koreai háborúba vezényelték, nem tudta elképzeléseit kivitelezni. Sőt az ominózus május 27-én sem tartózkodott az országban. A magát mellőzve érző Aydemir 1962. február 22-én, majd 1963. május 20-án is puccskísérletet hajtott végre, ám egyik esetben sem koronázta siker a próbálkozást. Természetesen ezek nem maradhattak következmények nélkül, így a tisztet végül 1964. július 5-én

²⁴ Sanlı, *i. m.*, 221–222.

²⁵ Sanlı, *i. m.*, 224. İnönü és a CHP katonai puccshoz való viszonya legalábbis kétértelmű. A Demokrata Párt felfogása szerint a CHP igyekezett kiprovokálni egy olyan beavatkozást, amely választások nélkül is lehetővé tette volna a hatalomba való visszatérésüket. A CHP ezt tagadja, és azt hangsúlyozza, hogy ők a demokratikus berendezkedés visszatérését szorgalmazták csupán, és a párt vezetősége nem tudott a Gürselék által tervezett puccsról. Bővebben ld. Sinan Meydan, İftiralar ve gerçekler. 27 Mayıs. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/iftiralar-ve-gercekler-27-mayis-4937663/> (2020. január 13.), valamint Uő, Nifak cephesi'nden zillet ittifakı'na. Kafa aynı kafa. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/nifak-cephesinden-zillet-ittifakina-kafa-ayni-kafa-3765453/> (2020. január 14.).

²⁶ Sanlı, *i. m.*, 245.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 47/sz. t./1961. Tárgy: Választási eredmények. Istanbul, 1961. október 13.

kivégezték.²⁸ A hadsereg újjá- és átszervezése azonban nem állt meg Aydemir csoportjánál, hiszen Gürsel a hadsereg modernizálására és a tisztikaron belüli vérfrissítésre hivatkozva még 1960 augusztusában mintegy 35 ezer szolgálatban lévő katonát (köztük számos magas rangú tisztet is) nyugdíjba küldött.²⁹

Az MGK-val szembeni bizalmatlanság és az az eshetőség, hogy Törökország eltávolodhat a Celal Bayar és Menderes által követett külpolitikától, a környező országokban is felmerült. Éppen ezért a külvilág reakciójának körüljárása mindeképp fontos adalékokkal szolgál számunkra.

Iráni vonatkozásban egy érdekes, kétértelmű nyilatkozat is borzolta a kedélyeket. A teheráni török nagykövet annak érdekében, hogy hazája CENTO-hoz való ragaszkodását hangsúlyozza, a *Keyhan* nevű iráni lapnak adott interjújában kijelentette: „A május 27-i mozgalom (tehát már nem forradalom – K-O. P.) kezdete óta világosan és a lehetőségekhez képest minden kétértelműség nélkül kinyilatkoztattuk külpolitikánkat. A világ szeme előtt kijelentettük, hogy hűségeseink maradunk valamennyi kötelezettségünkhöz, főleg a NATO-val és a CENTO-val szemben. Ma ugyanúgy hűek maradunk szavainkhoz és a nagy Atatürk eszméihez, aki aláhúzta, hogy békének kell uralkodnia a világban és országában.” Az idézet első fele még nem adott volna okot félreértésekre, de az Atatürk-re való hivatkozás már annál inkább. Forrásunk – a teheráni magyar követség – ugyanis rámutatott arra, hogy a szóban forgó hivatkozás egy egészen más világpolitikai közegben született: Atatürk idejében Törökország igyekezett semleges politikát folytatni és nem csatlakozni egyik katonai tömbhöz sem, de Ankara azért arra nagyon vigyázott, hogy Moszkvával jó kapcsolatokat ápoljon.³⁰ A perzsa vezetés történelmi sérelmeket nem mellőző és a későbbi, 1979-es forradalomra gondolva tanulságos hozzáállását egyéb forrás is alátámasztja. Az utókor számára az is világossá válik, hogy a két ország hasonló gondokkal küzdött, és szintén hasonló logika mentén próbált megoldásokkal élni. Teherán szerint ugyanis a puccs hátterében fontos szerepet játszott, hogy Menderes a hadsereget nem vonta be kellő mértékben a döntéshozatalba, hanem „elszigelte azt az állami ügyektől”. Ezzel párhuzamosan pedig olyan „terrorrendszer”-t épített ki, amely még az amerikaiak bizalmát is kikezdte. A CENTO kapcsán egy olyan fejtegetés olvasható, mely az iráni történelmi keretrendszerben jól értelmezhető. Jóllehet az Iránból küldött jelentések nem tartották valószínűnek, hogy Törökország megszegi kötelezettségeit, azt azért el tudták képzelni, hogy

²⁸ Ld. Talat Aydemir'in ilk darbe girişimi. 22 Şubat 1962, 32. gün arşivi. <https://www.youtube.com/watch?v=YkLdNJlooJs> (2019. december 17.).

²⁹ Hale, *i. m.*, 125.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! 001031. Tárgy: Cento válságban. Budapest, 1961. február 17.

Ankara a szóban forgó regionális katonai szövetséget a saját maga vezetésével függetleníti a nyugati hatalmaktól.³¹

Damaszkuszban és Bejrútban érthető okokból a törökországi események arab vonatkozásait boncolgatták. A puccs legfőbb okát abban vélték felfedezni – legalábbis ami a sajtót illeti – hogy a török nép az „Amerikát hüen kiszolgáló diktatórikus rendszert” és a túlzott nyugati befolyást megelőgelte. Abbéli reményüknek is hangot adtak a két arab országban, hogy Menderes bukása után a már Atatürk ideje óta fagyos török–szír viszonyban enyhülés következhet be, és az időről időre előforduló határincidensek és ellenséges titkosszolgálati manőverek („kémbeszivárgás”-ok) intenzitása csökkenhet. Az általános közvélekedés azonban – a realitások talaján maradván – továbbra is azt tartotta, hogy az új vezetés is folytatni fogja elődei külpolitikáját, vagyis az ország nem szűnik majd meg Amerika és Izrael „támasz”-a lenni. Ez a szempont pedig az arab sajtó egy része szerint arra enged következtetni, hogy Washingtonban tudták, hogy a helyzet instabil, és számoltak egy esetleges katonai beavatkozás eshetőségével.³²

Itt érdemes kitérnünk Gürsel és az MBK Irakot és Jordániát érintő keleti vonatkozású elképzeléseire, illetve a két országban akkoriban tapasztalható várakozásokra. Az egész eseménysorozat a két évvel korábbi, 1958-as iraki fordulatra emlékeztetett, ami végül a Bagdadi Paktum felbomlását és az Egyesült Államok közel-keleti pozícióinak meggyengülését eredményezte. Ugyanabban az évben Egyiptom és Szíria egyesülésével létrejött az Egyesült Arab Köztársaság is. Irakban II. Fejszál királyt Abdel-Kerim Kászem tábornok taszította le a trónról. Öt évvel később, 1963-ban pedig már az arab nacionalizmus és a szocializmus tanait ötvöző – egyébként Szíriában és Egyiptomban is erős pozíciókkal bíró – *baaszista*³³ erők kerültek hatalomra Irakban.

Ez a fordulat természetesen ellentétet szított török–iraki viszonylatban, még akkor is, ha egyik fél sem akarta túlfeszíteni a húrt. 1962. augusztus 18-án négy török vadászpilóta hatolt be iraki területre, és ott, a hírek szerint, lelőtt egy iraki vadászgépet. Az eset nagy sajtóvisszhangot keltett Irakban. Bagdad ugyanis azzal vádolta Ankarát, hogy a kurd szeparatizmust és a Barzani családhoz köthető klikket támogatja az országban. Ezzel szemben Kászem tábornok számára kapóra jött a határsértés. Arról van szó ugyanis, hogy augusztus 15-én,

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! 004857. Tárgy: A törökországi helyzet iránti visszhangja. Budapest, 1960. augusztus 5.

³² Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 004840/szig. titk. Tárgy: Törökországi államcsíny szíriai és libanoni sajtóvisszhangja. Budapest, 1960. július 9.

³³ Az 1943-ban megalakult Baasz Párt egy eredetileg Szíriában, Damaszkuszban létrejött politikai csoportosulás neve. A párt imperialistaellenes és pánarab elveket ötvöző üzenetei hamar népszerűek lettek. 1953-ban összeolvadt a Szír Szocialista Párttal, létrehozva így az Arab Szocialista Baasz Pártot. Irakban a baaszista mozgalom 1968 után, Szaddám Husszein révén egészen a 2003-as amerikai megszállásig őrizte kormányzati pozícióit. Szíriában Hafez al-Assad 1970-es hatalomra kerülése óta, egészen a mai napig baaszista kormányok vannak hatalmon.

vagyis három nappal a török légtérsértés előtt, Bagdad átfogó katonai hadműveletet indított az ország északi részén élő kurdokkal szemben. Vagyis Bagdad maga kezdett a kurd törekvéseknek gátat szabni, és ebben a folyamatban a török vezetést olyan színben kívánta feltüntetni, mintha a háttérből ők támogatnák a kurdokat és ezáltal Irak gyengülését. A kérdésben magyar forrásunk az iraki, egyébként betiltott kommunista párt álláspontját tartotta irányadónak, amely így fogalmazott: „Az iraki kurdok, különösen pedig Barzani és kurd demokrata pártja imperialistaellenes. Senkit sem szabad, hogy megtévesszen a kormány állítása, amely a török reakcióval való együttműködéssel vádolja őket. A kormánynak ez a próbálkozása gyengíti saját pozícióját a törökökkel szemben, és csak az imperializmusnak kedvez. Ugyanakkor csökkenti a kurd kérdés békés, demokratikus úton történő megoldásának lehetőségét. A kormány állítása felelőtlen, minden alapot nélkülöz...”³⁴

Irak szerepe más összefüggésben is kulcsfontosságú volt 1960-ban, ugyanis Bagdad megnyeréséért nemcsak Teheránban és Ammanban, de Ankarában is próbáltak lépéseket tenni annak érdekében, hogy elkerüljék az Egyesült Arab Köztársaság – és ezzel a szovjetbarát politika – esetleges bővülését, erősödését. A szocialista blokk logikája szerint az államközösség és Irak együttműködésének megerősítése vagy esetleges egyesülése az „imperialistaellenes” tábort hozhatná előnybe, és „súlyosan érintené a nyugati hatalmak közelkeleti (sic!) érdekeit, s egyben az erőviszonyok eltolódását eredményezné a közelkeleti (sic!) térségben a nyugati hatalmakkal együttműködő CENTO-államok rovására. Az EAK–iraki együttműködés erősödése egyidejűleg komolyan gyengítené Jordánia helyzetét az Egyesült Arab Köztársasággal folytatott viszályban”.³⁵

Nyugatra tekintve, a szocialista Bulgáriából állnak rendelkezésre források. Szófia számára természetesen szintén nagy jelentőséggel bírtak a törökországi események. Egyes feltételezések szerint ugyanis kialakulhatott volna egy olyan forgatókönyv, amely csökkenti az amerikaiak iránti lojalitást, és Törökország számára nagyobb mozgásteret teremtett volna.

Ebből kiindulva a puccs után júliusban „óvatos bizakodás” uralkodott a vezető bolgár körökben, és bíztak abban, hogy néhány függő kérdés – például az évek óta török börtönben raboskodó bolgár főkonzul elengedése – végére pontot tehetnek majd.³⁶ Az iratok hangvétele mögött – amelyek mindig a barátságot és az együttműködést helyezik középpontba, és pont az ezekkel az értékekkel ellenkező amerikai nyomást kárhoztatják – azért felsejlik a politikai realitás.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! Tárgy: Iraki–török viszony alakulása. Bagdad, 1962. szeptember 15.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 006836/szig. titk. Tárgy: Irak és Jordánia viszonya. Budapest, 1960. október 14.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Mell. 005409/szig. titk. számhoz. Tárgy: A bolgár–török viszony az új helyzetben. Szófia, 1960. július 9.

A bolgár várakozás mögött húzódó érdekeket beszédes módon írja le egy 1961 őszén készült feljegyzés: „Lazarov pénzügyminiszter elmondta, hogy Marat³⁷ török kommunista vezető, aki évekig a Szovjetunióban élt, most Bulgáriában tartózkodik, és maga köré gyűjti az ide emigrált török kommunistákat. Készülnek arra a lehetőségre, hogy hazatérjenek, és megkezdhezzék a Kommunista Párt szervezését. Reménykednek abban is, hogy hazatérhet Nazim Hikmet,³⁸ akinek személye nagy erőt ad a pártnak.”³⁹ Ezekből a sorokból kiviláglik, hogy a Szovjetunió ugrásra készen várta a lehetőséget, hogy a megfelelő lépésekkel török földön érvényesítse érdekeit.

A környező országok álláspontja és várakozása természetesen nem különíthető el a bipoláris világban a két nagyhatalom politikájától. A magyar külképviselet Washingtonban szerzett értesülései ebből kifolyólag különösen sokat nyomnak a latban. Az onnan érkező hivatalos iratok szerint Damaszkuszban jól sejtették, és az amerikaiak – igaz, nem a külügyi jelentések útján, hanem feltehetően hadügyi és titkosszolgálati forrásokból értesülve – tudták, hogy jó esély van a puccsra. Sőt, diplomataink arról is tudomást szereztek, hogy egy İnönü vezette kormány felállításától sem tartottak az Egyesült Államokban, hiszen abban az esetben is a külpolitikai irányvonal változatlanságára számítottak. A koreai példából tanulva pedig – ahol a beavatkozás éppen ellenkező hatást váltott ki – igyekeztek háttérben maradni és nem közvetlen módon támogatni Menderest és kormányát. Valószínűleg ezt erősítette az a feltételezés is, hogy az 1952-es egyiptomi és az 1958-as iráni hatalomváltást követő fordulat nem következik majd be Törökországban. Török részről a NATO iránti elköteleződést hivatott talán az is kifejezni, hogy Gürsel kabinetjének első két évében az a Selim Sarper⁴⁰ lett a külügyminiszter, aki a puccsot megelőző három

³⁷ Eredeti nevén İsmail Bilen (1902–1983), a Török Kommunista Párt egyik alapítója.

³⁸ Nazim Hikmet (1902–1963): Török író, költő, filozófus. Thesszalonikiben született, Isztambulban tanult. 1920-ban kommunista eszmék hatására Moszkvába utazott, ahol 1922 és 1924 között társadalomtudományt és közgazdaságtant tanult. 1924-ben titokban hazautazott, és megalapította a Törökországi Szocialista Munkás-Paraszt Pártot, majd kommunista agitálás vádjával börtönbüntetésre ítélték, amely elől ismét a Szovjetunióba szökött. 1928-ban megint hazatért, de a hatóságok akkor letartóztatták, és rövid időre börtönbe került. A szovjet vezetés kritizálása miatt az 1930-as évek elején újra kénytelen volt hazajönni, ahol 1938-tól 1950-ig börtönbüntetését töltötte. Szabadulása után azonnal a Szovjetunióba menekült, 1951-ben török állampolgárságától is megfosztották. Ezek után a keleti blokk és Afrika számos országába ellátogatott, ahol darabjait időről időre műsorra tűzték. Ld. Alim Kahraman, Nazim Hikmet. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazim-hikmet> (2020. október 26.).

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 00486/1./szig. titk. Tárgy: Információk a törökországi eseményekkel kapcsolatban. Szófia, 1960. szeptember 7.

⁴⁰ Selim Sarper (1899–1968): Török diplomata, politikus. 1928-ban az odesszai konzulátuson kezdte meg a külszolgálatot, amelynek a vezetését a több éves moszkvai kiküldetés után 1935-ben vette át. 1937-ben a berlini konzulátus vezetője lett, majd 1944-ben ismét Moszkvába került, ekkor immár mint nagykövet. 1946-ban a római török nagykövetség vezetését bízták rá, majd egy évvel később az ENSZ állandó követe lett. 1957-től a NATO állandó képviselőjét látta el,

évben hazája állandó képviselőjét látta el a NATO-ban.⁴¹ Annyiban mindez nem meglepő, hogy tudjuk: az Egyesült Államok 1945 után az úgynevezett Gladio-műveletek keretében sokat tett azért, hogy amennyiben a Földközi-tenger keleti medencéjében számára kedvezőtlen folyamatok indulnak el, Olaszországtól Törökországig legyen szervezett erő, amely adott esetben képes lehet a katonai ellenállásra. Ezért is könnyen elképzelhető, hogy az amúgy is jól értesült amerikaiak nem estek kétségbe akkor sem, ha Törökországban éppen katonák vették át a hatalmat.

Az USA-hoz hasonlóan, a kérdésben a szovjet szál is kiemelt jelentőséggel bírt. A Gürselék által hangoztatott frázisok – vagyis a visszatérés az Atatürk által kijelölt útra – pozitív visszhangra találtak Moszkvában. „Az a tény, hogy az új török kormány hatalomra kerülésétől az atatürki politika folytatását ígéri, a szovjet vezetőket arra engedte következtetni, hogy végre a szovjet–török viszonyban normálisabb légkör, esetleg baráti jószomszédi viszony kialakulásának folyamata kezdődhet el.” Másutt a jelentés más formában, de ugyanazt hangsúlyozza: „Az feltétlenül biztos, hogy ha a török kormány nemcsak szavakban, hanem tettekben is az atatürki politika folytatását választaná, az éppen úgy jó lenne, és éppen úgy megfelelné elsősorban és mindenekelőtt Törökország nemzeti érdekeinek, mint a Szovjetunióknak és e térség valamennyi békét óhajtó országának.”⁴² Mint fentebb láttuk, ugyanennek a kommunikációnak Iránban egészen más volt az olvasata.

A kívülről érkező elvárások, remények mellett az új hatalomnak belső szempontoknak is meg kellett felelnie. Utóbbira szolgált például az 1924-es alkotmány módosítása. Az 1961-ben megszületett új jogi státútum a nemzet értelmezését és a jogforrást gyakorlatilag érvényben hagyta („a szuverenitás minden feltétel nélkül a nép kezében van”),⁴³ ám a politikai pártok alapítását feltételekkel igyekezett körülbástyázni. Ennek legfőbb oka az volt, hogy bár a Demokrata Párt demokratikus választások révén került kormányra, hatalma megtartása érdekében nem riadt vissza törvénytelen eszközök alkalmazásától sem. Éppen ezért, az 1950-es „galiba” kiküszöbölése érdekében, a katonai elit elképzeléseivel összhangban, az alábbi tétel is bekerült az alkotmányba: „A politikai pártok alapító okiratainak, programjainak és tevékenységének az emberek

majd 1960. november 20-ától 1962. március 16-áig külügyminiszterként dolgozott. Ld. Selim R. Sayın, Sarper'in özgeçmişi. http://www.mfa.gov.tr/sayin_selim-r_sarper_in-ozgecmisi.tr.mfa (2020. január 7.).

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 005111/szig. titk. Tárgy: A törökországi események hatása az Egyesült Államokban. Budapest, 1960. július 12.

⁴² Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 003995/szig. titk. Tárgy: A szovjet–török viszonyról. Moszkva, 1961. április 22.

⁴³ *Egemenlik, kayıtsız şartsız Türk Milletininindir*. Tanör, i. m., 384.

jogát és szabadságát szem előtt tartó demokratikus és szekuláris köztársaság kormányzásával összhangban kell lennie.”⁴⁴

A társadalom és az egyén viszonyrendszerében pedig több jogot hagyott meg, mint az 1980-as katonai puccs után létrejövő új alkotmány, amely az állam jogkörét és érdekét általában az egyéni szempontok fölé igyekezett helyezni.⁴⁵ Európai összevetésben a társadalmi, politikai és szabadságjogok tekintetében leginkább az 1948-as olasz alkotmánnyal mutatott hasonlóságokat.⁴⁶

Kétségtelen, hogy az 1961-es alkotmány demokratizálódást eredményezett. Szélesedett az ország politikai spektruma, újjáéledt a szólás- és sajtószabadság. Szakszervezetek, pártok, társaságok és alapítványok jöttek létre. Ugyanakkor ez a folyamat a politikai életben instabilitást és polarizálódást is hozott, hiszen 1965-ig koalíciós vagy kisebbségi kormány vitte az ügyeket, háttérben a tisztikarral. Az 1961. október 15-i választásokon a CHP 36,3%-ot, a Demokrata Párt örökösének tekinthető Adalet Partisi (Igazság Párt, AP) pedig valamivel kevesebbet, 34,8%-ot kapott. A harmadik legerősebb párt pedig a Yeni Türkiye Partisi (Új Törökország Párt, YTP) lett a maga 13,7%-ával.⁴⁷

Összességében a korabeli magyar feljegyzések általunk vizsgált anyagából az derül ki, hogy az 1960-as török katonai puccsot a térség szereplői helyenként aggodalommal, helyenként pedig várakozásokkal figyelték. A szocialista blokkban és a szomszédos arab országokban, ha mégoly haloványan és rövid időre is, de elsősorban a remény, a nyugati szövetségi rendszerhez tartozók esetében némi aggodalom volt tapasztalható. Nagy kérdés persze, hogy a történetek mögött volt-e (és ha igen, milyen mértékű) nagyhatalmi támogatás. Mint láttuk, Washingtonban tudhattak a *müdahele* vagy *ihtilal* előkészületeiről. Ugyanúgy felvetődik a kérdés, hogy Moszkva mennyiben szította a törökországi belpolitikában azt a tüzet, amely elodázhatalanná tette a katonaság beavatkozását. A bulgáriai kommunisták magyar kollégáikhoz eljuttatott információi alapján joggal tételezzük fel, hogy a szovjetek is készen álltak arra, hogy számukra kedvezően alakítsák déli szomszédjuk politikai berendezkedését. Forrásaink egyúttal érthetőbbé teszik azt a Közel-Kelet számos országában napjainkban is tapasztalható jelenséget, amely első ránézésre indokolatlanul külső tényezőt vél felfedezni egyes belpolitikai eseménysorozatok mögött.

⁴⁴ *Siyasi partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet hükmüne uygun olmak zorundadır.* Tanör, i. m., 387.

⁴⁵ Tanör, i. m., 378–381.

⁴⁶ Tanör, i. m., 382.

⁴⁷ Tanör, i. m., 405–406.